

ANADOLU'DA BİR AMERİKALI MİSYONER: FREDERICK DAVIS GREENE VE ERMENİ MESELESİ

(AN AMERICAN MISSIONARY IN ANATOLIA:
FREDERICK DAVIS GREENE AND ARMENIAN QUESTION)

Yrd. Doç. Dr. İhsan Burak BİRECİKLI

Batman Üniversitesi,
FEF. Tarih Bölümü,
iburak.birecikli@batman.edu.tr

Öz: *Frederick Davis Greene, bir American Board misyoneri olarak Osmanlı vilayetlerinde görev yaptı. Kendisi bir Protestan din adamı (peder) olarak çalışıyordu. Greene, dört yıl boyunca Van 'da kaldı. Bu sırada Sason bölgesinde meydana gelen Ermeni olaylarını takip etti. Greene, Ermeni isyanlarına tanık olmamıştı, fakat görüş ve değerlendirmelerini içeren kitaplar yazdı. Kitapları Osmanlı ve İslam karşıtı değerlendirmelerle doluydu. Bu tür kitaplar Amerikan misyonierleri tarafından yazılıyordu. Greene, yazdığı eserlerde bir Amerikalı Protestan misyonier gözüyle doğuda yaşayan Ermeni ve Kürt aşiretlerin durumundan bahsediyordu. Osmanlı ordusunun faaliyetlerini anlatıyor ve Ermeni meselesinin sebepleri ile sonuçlarını kendi yorumuyla önyargılı bir şekilde analiz ediyordu. Bu makalede Greene'in gözünden Sason 'daki Ermeni meselesi incelenecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Davis Greene, Misyonierlik, Ermeniler, Sason, Taluri.*

Abstract: *As an American Board missionary, Reverend Frederick Davis Greene served in the Ottoman Empire. He was working a Protestant reverend. He spent four years in Van. During his stay he followed Armenian events carefully in the vicinity of Sasun. Greene did not witness the Armenian revolts but he published his opinions and evaluations in his books. His books were filled with anti-Ottoman and anti-Islam views. Similiar books were written by American missionaries. Thus in his books, Greene shares his views on the situation of the Armenian and Kurdish tribes in Eastern Anatolia from the point of view of an American protestant missionary. He was depicting the activities of the Ottoman army and analyzing the the causes and consequences of the Armenian Question in a biased and tendentious way. In this article, the Armenian Question in Sasun through the eyes of Greene will be discussed.*

Keywords: *Frederick Davis Greene, Missionary, Armenians, Sasun, Taluri.*

Giriş

Ermeni meselesine ilgi duyan birçok misyoner, Anadolu'da faaliyette buldukları yerlerde ve çevresinde meydana gelen hadiseler ile bunların sebep ve sonuçlarını kendi ülkelerinin siyasi makam ve yetkililerine asılsız ve mübalağalı raporlar düzenleyerek göndermişlerdir. Bazı misyonerler gazete ve dergilerde yalan yanlış haberler yayınlamışlardır. Bazıları da Ermeni olaylarını izah ediyorum iddiasıyla kitaplar ve eserler neşretmişlerdir.

Amerika'da ikamet eden Ermeni milliyetçiler ve Ermenileri kendi siyasi menfaatleri için kullanmak isteyen misyoner, diplomat, gazeteci gibi şahıslar; isyan ve ihtilal fikirlerini Amerikan hükümetine ve kamuoyuna kabul ettirmek amacıyla çok yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunuyorlardı. Bu amaçla birçok yöntem kullanıyorlardı. Örneğin gazetelerde asılsız yazılar yayınlamak, mitingler tertip etmek, Ermenilerle ilgili kitap, makale ve broşürler yazdırmak, Büyük güçlerin politikacılarına mübalağalı raporlar sunmak, isyan ve olay çıkartmak isteyen Ermeni komite ve çetelerine para ve silah desteğinde bulunmak, Ermeni komiteci ve asilere diplomatik dokunulmazlık sağlamak, Osmanlı hükümetine ve yerel idarecilere siyasi ve diplomatik baskı yapmak vb.

Ermeni Taşnaksutyun Örgütü, Bitlis vilayetine bağlı Sason kazasında silahlı bir isyan hareketi planladı. Sason'da yaşayan Ermeniler silahlandırıldı ve bir askeri konsey oluşturuldu. Taşnaksutyun liderine göre isyan başladığı gibi büyük devletler Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edecekti ve Berlin Antlaşması'nın 61.maddesini uygulanmak için Osmanlı hükümetine baskı yapacaktı. Sason'un isyan için seçilmesinin nedeni; yüksek rakımlı, dağlık ve ulaşılması zor bir yer olmasıydı.¹ Osmanlı arşiv belgelerindeki ifadelerle göre Sason isyanına gelinceye kadar çıkartılan birçok olay “*Ermeni Patirtisi*” şeklinde değerlendirilmişti. Ancak Haziran 1893 tarihinden itibaren başlayan ve bilahare gelişerek devam eden olaylar ise ciddi bir ayaklanma idi.²

Sason isyanından sonra bir Amerikalı misyoner olarak dört yıldır Anadolu'da faaliyette bulunan Frederick Davis Greene tarafından 1895 yılında Ermeni meselesiyle alakalı bir eser yazıldı.³ Misyoner bir babanın⁴ evladı olan Greene

1 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015, s.198.

2 Ömer Karayumak, *Ermeniler Ermeni İşyanları Ermeni Katliamları*, Ankara: Vadi Yayınları, 2007, s.171.

3 BOA. Yıldız Sadâret Hususi Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. Lef:2. 14.Za.1312.

4 Bir başka misyoner Greene daha bulunmaktadır. Joseph Kingsbury Greene (1834-1917): 51 yıl Amerikan misyoneri olarak Osmanlı vilayetlerinde çalıştı. Bkz. Zeynep İskefiyeli, “Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 6 Sayı 12, 2013, s.135-156. Misyoner Joseph K. Greene, Frederick Davis Greene'in babasıdır. 1916 yılında yayınladığı “Bkz. Joseph Kingsbury Greene, *Leavening Of The Levant*, Boston: Pilgrim Press, 1916.” isimli eserinde Ortadoğu'da

rahiplik yapıyordu.⁵ Greene, Van'daki Amerikan İstasyonu'nun merkezinde 1890-1894 yılları arasında dört yıl kadar çalışmıştı.⁶ Van'daki kiliseye, Ermeni nüfus bölgeyi terk ettiğinden kimse gitmiyordu. Misyoner Greene gelene kadar Pazar ayinleri bile düzenli yapılmıyordu.⁷

Ermeni komitecileri Anadolu'daki bir şehir ya da kazada ayaklanma çıkarıyordu. Osmanlı güvenlik kuvvetleri ayaklanmayı bastırdıktan sonra Amerika'da yaygara koparılıyordu. Osmanlı Devleti ve İslam dini basında en ağır bir şekilde karalanıyor, akıl almaz iftiralar ortaya atılıyordu. Ayaklanmayı Ermeni komitelerin çıkarması ve Osmanlı halkına ve askerine saldırılması göz ardı ediliyordu. Amerika'daki bazı kiliselerde Osmanlıları lanetleme ayini, protesto mitingleri, Ermeniler için yardım kampanyaları düzenleniyordu. Birçok broşür ve kitap yayınlandı. Bu tür eserler genellikle Osmanlı vilayet ve kazalarında görev yapan misyonerler yazıyordu. 1890'lardan itibaren basılmaya başlayan bu kitaplar, Ermeni propagandasının klasik eserlerini oluşturuyordu.⁸

Osmanlı arşiv belgelerinde yazılanlara göre Anadolu'da dört sene kadar bir Amerikan misyoneri olarak çalışan Frederick Davis Greene'in eserleriyle alakalı bilgiler şöyledir: “*Memalik-i Şahane'de Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtaliyle Vuku'at-ı Mütekaddimesi ve Tafsilatı namı altında neşrettiği bedhahane kitap...*”,⁹ “*Memâlik-i Şâhâne'de Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtali ile Vuku'at-ı Mütekaddimesi ve Tafsilatı namı ile Amerikalı misyonerlerden Frederick Davis Greene'in neşrettiği musavver kitap...*”,¹⁰ “*Sason vuku'atından bahis olarak Memâlik-i Şâhâne'de Ermeni'nin Buhranı serlevhasıyla Amerika misyonerlerinden Frederick Davis Greene namında birinin telifkerdesi olan eserin bir nüshasının...*”,¹¹ “*Sason vuku'atına dair Memâlik-i Şâhâne'de*

---

meydana gelen hadiselerden İslam dinini ve peygamberini suçlamaktaydı. Ona göre Ermeniler acı çekmekteydi, fakat nedense Türklerin ve Müslümanların acılarını ve kayıplarını görmemekteydi. Bkz. Justin Mccarthy, *The Turk In America The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010, s.199-201.

5 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy And The Near East Missionary Influence On American Policy 1810-1927*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971, s.42.

6 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, New York: The Knickerbocker Press, G. P. Putnam's Sons, 1895, s.5.

7 Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları 1896*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s.140.

8 Bilal N. Şimşir, “Washington'daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gaillesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, 2001-2002, s.53-54.

9 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

10 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:26. 10.1895.

11 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755.G:43. 01.1895. BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2847.G:89. 01.1895.

Ermeni Buhranı serlevhasıyla telifkerdesi olup misyoner Greene tarafından neşredilen kitaptan...”¹² “Anadolu’da dört yıl kalan eski Amerikan misyonerlerinden Frederick Davis tarafından neşredilen Türkiye’de Ermeni Krizi başlıklı broşür...”¹³ “Van’da Amerikan misyonerliği etmiş Frederick Davis Greene namında birinin telifkerdesi olup New York’da tab ve neşredilen eser...”¹⁴ “Memalik-i Şahanede Ermeni Burhanı serlevhalı risale-yi muzırna...”¹⁵ “Dört sene Van’da bulunan Amerikalı Mösyö Davis Greene’in Türkiye’de Ermeni Buhranı başlıklı muzır bir risale neşrettiği...”¹⁶ “Protestan misyonerlerden Mösyö Greene tarafından Memalik-i Şahanede Ermeni Burhanı serlevhalı kitabında...”¹⁷ “Greene’in “La Crise Armenienne en Turquie, Le massacre de 1894, Ces Precedents et sa Significations” (Türkiye’de Ermeni Krizi, 1894 Kıyımı, Geçmişi ve Anlamı) adlı eserinde...”¹⁸

Batılı kaynaklarda Greene’in eserleri; “*The Armenian Crisis in Turkey and The Rule of the Turk, (Ermeni Krizi ve Türk Yönetimi), The Knickerbocker Press, New York 1895.*” ve “*Armenian Massacres or The Sword of Muhammed, (Ermeni Katliamları yada Muhammed’in Kılıcı), American Oxford Publishing Co., Chicago, 1896.*” adlarıyla yayınlanmıştır.¹⁹ Bu eserin günümüzde son baskısı Ekim 2015 tarihinde yapılmıştır.²⁰

Greene’in Ermeni yetim ve öksüz çocuklarıyla ilgili yardım faaliyetlerini anlatan rapor şeklinde bir eseri daha vardır.²¹ Greene’in “*Ermeni Buhranı ve Türk Yönetimi*” adlı eseri, New York World’de “*Chapter of Horrors ... A Returned American Missionary Describes The Armenian Massacres*” (Korku Bölümleri ... Ülkeye Dönen Bir Misyoner: Ermeni Katliamlarını Anlatıyor” başlığı altında değerlendirildi.²² Misyoner Cyrus Hamlin, Greene’in eseri ilk çıktığında; hiçbir resmi bilgi ve belgeye dayanmaksızın sadece Ermenilerin

12 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848.G:45. 29.1895.

13 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2739. G:36. 10.1895.

14 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

15 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:1.

16 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:323 G:52. 6.L.1312.

17 BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62.

18 BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:752 G:1. Lef:1.

19 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

20 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, USA: Arkose Press, October 2015, 646 sayfa.

21 Frederick Davis Greene, *The Wards of Christendom*, New York: National Armenian Relief Committee, 1897.

22 Jeremy Salt, *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri*, Çev.K.Göksel, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2015, s.167.

yalan haberlerine göre Sason olaylarını anlatıyor şeklinde bir eleştiride bulunmuştu.²³

Greene'in eseri, Sason kazasında meydana gelen Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet kimin yazdığı bilinmeyen mektupları yayınlaması açısından önemlidir.²⁴ Bu mektuplara dayanarak Sason bölgesindeki mukâtele (öldürme) hadisesinin Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığını, yani Müslümanların Ermenileri katlettiği iddiasını ileri sürer.²⁵ Oysaki R. Des Coursons adlı yazar, Ermeni isyanlarından bahseden çalışmasında²⁶ Sason bölgesinde ayaklanan Ermeni grupların Müslümanları acımasızca işkence ederek öldürdüğünü söylemektedir.²⁷ Dönemin Londra'da görev yapan Osmanlı sefiri; İngiliz Başbakanı Lord Salisbury'ye (1830-1903) İngiliz gazetelerinde Ermeni meselesiyle alakalı çıkan haberlerin ve dile getirilen iddiaların içinin boş olduğunu, yalan ve yanlış bilgiler bulunduğunu söylemiş, Hınçak örgütünün eylemleri ve misyoner Greene'in iftiralarla dolu eseri hakkında aydınlatıcı bir izahat vermiştir.²⁸

Greene'in eseri, Sason kazasında meydana gelen Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet kimin yazdığı bilinmeyen mektupları yayınlaması açısından önemlidir.

Nitekim Sason'daki olayların iç yüzü Greene'in yazdığından farklıdır. Ermeni Hınçak örgütü elemanları Kumkapı gösterisinde, Sason isyanında, Babialı gösterisinde ve Zeytun isyanında yer almış ve birçok olay ve cinayete iştirak etmişti.²⁹ Aslında Sason'da neler olmuştur?³⁰ Hınçak örgütü planladığı ve sonrasında uyguladığı Kumkapı, Merzifon, Yozgat ve Tokat hadiselerinden istediği sonucu alamamıştır. Bu sebeple Osmanlı hükümetinin otoritesinden

23 M.A. Russell Webb, *Amerika'da Bir Osmanlı*, Haz:Celal Emanet, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013, s.123.

24 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001, s.29.

25 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

26 Bkz. R.Des Coursons, *The Armenian Rebellion: Its Origin and Its Object*, London: Simpkin, Marshall & Co., 1896.

27 Sertçelik, *a.g.e.*, s.201.

28 BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62. İngiltere, Doğu Anadolu'da bir Ermeni özerkliği değil, bir tür İngiliz protektorası kurmak ve tüm bölgenin kontrolünü ele geçirmek istedi. Lord Salisbury'nin Babialı'ye empoze ettiği reformlar bir İngiliz protektorasına yol açabilecekti. Bilal N.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880*, Çev.Ş.Şorel, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011, s.33.

29 Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s.82.

30 Bkz. Nihat Çelik, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyânları", Batman Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Batman, 2016.

uzakta olan ve serbestçe hareket edebilecek bir yerde (Sason'da) 1894-1895 tarihlerinde yeni bir eyleme girişmişlerdir.³¹

Anadolu Vilayetlerinde Amerikan Misyonerliği

1800'lü yıllardan itibaren Amerika'daki misyonerler Osmanlı topraklarında çalışmaya başlamışlardır. Misyonerler Osmanlı vilayet ve kazalarında ikamet eden Hıristiyanları Protestanlaştırmayı hedeflemekteydiler. Ancak Rum Ortodoks toplumu Protestanlığa ilgi göstermeyince bu misyonerler Ermenilere yöneldiler.³² 14 Ocak 1820 tarihinde Pliny Fisk (1792-1825) ve Levi Parsons (1792-1822) adlarında iki Amerikan misyoner İzmir'e gelerek Osmanlı topraklarında ilk misyonerlik faaliyetine başlamışlardır.³³

Bu dönemde Amerikan misyonerlerinin teşvikiyle Amerika'ya Osmanlı vilayetlerinden ilk Ermeni göçleri gerçekleşmiştir. Amerikan vatandaşlığına geçen, Amerikan pasaportu alan ve ABD'nin koruyuculuğunda olan Ermeni ihtilâlcileri Hınçak ve Taşnaksutyun gibi ihtilal örgütleri kurarak Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmışlardır. Amerika'da bir Ermeni basını doğmuştur. Osmanlı Devleti ve İslam dini aleyhinde sistematik yalan haberler yazılmaya başlanmıştır. Amerikan misyonerleri Türkiye aleyhindeki propagandalarına hız vermiş, Amerikan basınında Ermeni propagandası artmıştır.³⁴

Amerikalı misyonerler, Ermenilerin taleplerini göz ardı eden Osmanlı yönetiminin Ermenileri katliama tabi tuttuğu iddiasında bulunmuştur. Misyonerler mağdur ve mazlum Ermenilere bilfiil yardımlara başlamışlardır.³⁵ Misyonerlerin iki amacı vardı: Bunlardan biri, Ermenileri kendi mezheplerine geçirmek, diğeri de Osmanlı idaresine karşı Ermenileri ayaklandırmaktı.³⁶ Bu sebeple Müslüman ve Ermeni iki halkın birbirini kırmasından, yaşanan hadiselerden, bozulan rahat ve huzurdan birçok tarihçiye göre misyonerler sorumluydu. Çünkü bazı misyoner okulları birer silah deposu haline getirilmiş, çetelere destek verilmiş ve yeni militanlar yetiştirilmiştir. Misyonerler dini

31 İsmail Mangaltepe, Recep Karacakaya, *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s.25-26.

32 "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)", <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

33 John S.Badeau, "The Role of the Missionary in the Near East", *International Review of Mission*, Cilt 43, Sayı 4, October 1954, s.397.

34 Şimşir, a.g.e. *Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.32-33.

35 Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011, s.13.

36 Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s.97.

görevlerden daha ziyade dünyevi işlerle ilgilenmeye başlayınca azınlıkları (Ermeniler gibi) birçok yerde Osmanlı idaresine karşı kışkırtmışlardır.³⁷ Ermeniler arasında yerleşen ayaklanma fikrine misyonerler tarafından açılan bazı kurumlar (Okul, mektep, yetimhane gibi) kaynaklık ediyordu. Ermeni gençler, milli bilinçlerini bu kurumlarda kazanıyor, burada okutulan derslerde Türk ve Müslüman düşmanlığı işleniyor, öğrencilere Ermenistan haritaları ve armaları veriliyor, Ermenistan için isyan çıkarmak gerektiği teması işleniyordu.³⁸ Greene gibi misyonerlerin faaliyetleriyle Ermeni meselesi, Müslüman Osmanlı yönetimine karşı bir nefrete dönüştürülüyordu.³⁹

Propagandaya önem veren Ermeni komiteleri gazete, dergi, beyanname ve duvar afişleriyle halkı kışkırtıyordu. Basın ve yayın yoluyla dünya kamuoyunu yönlendirmeye çalışan komiteler; önce Anadolu'daki bir vilayet ya da kazada bir olay çıkarttırıyor, ölenler oluyor, bunu yerel makamların bazı Ermenileri tutuklaması takip ediyor, şehirdeki papaz hadiseyi patrikliğe, konsolos bağlı olduğu bakanlığa, misyoner de bağlı bulunduğu misyoner teşkilatına ve sonra da bütün dünya basınına yalan yanlış bilgilerle intikal ediyordu. Bu yol Hınçak Örgütü nizamnamesinin bir gereği idi.⁴⁰

Misyonerler, dünya kamuoyunu ve siyasetçileri etkilemek için Ermeni Meselesi'ni konu alan eserler kaleme almışlardır. 1896 yılın da Amerikan misyonerlerinden Rahip Edwin Munsell Bliss (1848-1919), Robet Kolej'in müdürü Cyrus Hamlin'in yardımıyla "*Türkiye ve Ermeni Vahşeti*"⁴¹ ve "*Hristiyan Ermenilere Türk Zulmü*" adlı kitapları yayınladı.⁴² Bliss, Antep, Urfa ve Maraş'taki Ermenileri anlattığı sayfada İstanbul'da yer alan Sultanahmet Camii'nin önünde kavga eden insanları gösteren bir resim koymuştu.⁴³ Bu resmin altına ise şu notu yazmıştı: "...kana susamış Müslümanlar Ermenilere saldırıyor!" Hakikatte Sultanahmet Camii ile Antep, Urfa ya da Maraş şehirleri arasındaki mesafe yaklaşık 1000 km'den fazladır. Ancak bu tür yalanlarla Amerikan halkının dikkatini çekmek ve meseleyi bir

37 Hüseyin Adıgüzel, *Yer Değiştirmenin 100.Yulunda Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015, s.116.

38 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 2004, s.112-113.

39 Ussama Makdisi, *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.-Arab Relations*, New York: Public Affairs, 2011, s.130.

40 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 11, Belge No:34, İstanbul, 1988. <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

41 Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities A Region of Terror*, Philadelphia: Hubbard Publishing Co., 1896.

42 Edwin Munsell Bliss, *Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians*, Iowa: Chas. B. Ayer Company, 1896.

43 Bliss, *a.g.e. Turkey and*, s.449.

Müslüman-Hristiyan çatışması haline getirmek için büyük bir cami olan Sultanahmet kullanılmıştı.⁴⁴ Bir başka eser “*Ermenistan’dan Gerçekler*” idi.⁴⁵

A.W. Williams ve M. S. Gabriel adlı misyonerler, “*Kanayan Ermenistan, Tarihi, İslam’ın Laneti Altında Dehşet*”⁴⁶, H.Allen Tupper, “*Ermenistan: Bugünü ve Geçmişini*”⁴⁷ ve George H. Filian, “*Ermenistan ve Ermeni Halkının Hikâyesi*”⁴⁸ adlı kitapları yazdı. 1896 yılında V.S. Charmetemps’in Paris’te

1890’lı yıllardan itibaren Osmanlı doğu vilayetlerinde meydana gelen Ermeni isyan ve olayları içinde birçok misyonerin olduğu ve bu misyonerlerin Osmanlı aleyhine bir takım fesat hareketleri içinde bulunduğu resmi raporlara yansımıştır.

basılan “*Bleeding Armenia (Kanayan Ermenistan)*”, Kont L. Romanovsky’nin önsözü ile Rusça yazılan ve Diltey’in makaleleri ile İngiliz Başbakan Gladstone’un sözlerini ihtiva eden “*Ermeni Sorunu*” ve Mac Cole’un yazdığı “*Ermenistan Konusunda İngiltere’nin Sorumluluğu*”⁴⁹ gibi eserler basıldı.

1890’lı yıllardan itibaren Osmanlı doğu vilayetlerinde meydana gelen Ermeni isyan ve olayları içinde birçok misyonerin olduğu ve bu misyonerlerin Osmanlı aleyhine bir takım fesat hareketleri içinde bulunduğu resmi

raporlara yansımıştır. Ermeni olaylarında mağduriyet yaşayanlar misyonerleri ve Avrupalı konsolosları adeta birer kurtarıcı olarak görmüşlerdir.⁵⁰ Misyonerler, özellikle bozulan Müslüman-Ermeni ilişkilerini daha da tahrik etmeye çalışmışlardır.⁵¹

1894’teki birinci Sason ayaklanmasında birçok Amerikan misyoneri yine sahnededir. Hatta Amerikan hükümeti ayaklanmanın bastırılması sırasında

44 Mustafa Çabuk, “1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, KSÜ. SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013, s.62.

45 *Facts About Armenia*, Sassoon As Reported By A Native, New York: E. Scott Co., 1895.

46 A.W. Williams, M. S. Gabriel, *Bleeding Armenia: Its History and Horrors Under The Curse of Islam*, New York: Publisher’s Union, 1896.

47 H.Allen Tupper, *Armenia: Its Present Crisis and Past History*, New York: John Murphy & Company, 1896.

48 George H.Filian, *Armenia and Her People or The Story of Armenia by an Armenian*, American Publishing Co., 1896.

49 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:65. G:49. 7 Mayıs 1896, Nejla Günay, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler; Türkler; Müslümanlar)*, Ankara: UKDE Kitaplığı, 2012, s.130.

50 BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:637 G:42. 03.Z.1316.

51 Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları 1878-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013, s.57.

misyonerlerin zarara uğradığını söyleyerek Osmanlı hükümetinden maddi tazminat talep etmiş ve bu tazminatın ödenmesi için 1899 yılında Kentucky zırhlısını gözdağı ve tehdit amacıyla İstanbul'a yollamıştır. Sovyet tarihçi V.İ. Şpilkova, Amerikan yönetiminin misyoner faaliyetlerine büyük paralar tahsis ettiğini ve Ermenilerin ikamet ettiği yerlerin Amerikan misyonerleriyle dolup taşıdığını söylemektedir.⁵² Misyoner Bliss, Şark meselesi içinde yer alan Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve Hristiyan halkın muhafazası için Amerikan hükümetinin öncü bir görevi olduğunu yazmıştır.⁵³

Sason isyanı sonrasında misyoner gruplar Amerika'da isyancı Ermeniler için organize ettikleri miting, maddi yardım ve yayın faaliyetleri ile Amerikan hükümetini Ermeni isyanlarına müdahaleye davet etmiştir.⁵⁴ Bazı Amerikalı din adamları öncülüğünde Sason Ermenileri için para toplanmıştı.⁵⁵ Hatta dönemin Amerikan hükümeti misyonerlik yapan yurttaşlarını korumak bahanesiyle “*San Francisco*” ve “*Marblehead*” adlı iki kruvazörünü 5 Nisan 1895'de Osmanlı kıyılarına yollamıştır.⁵⁶ Bu sıralarda Robert Koleji'nin kurucusu olan Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin (1811-1900), dönemin Ohio senatörüne bir mektup göndererek Amerikan hükümetine Ermenileri ve misyonerleri koruma çağrısında bulunmuştur. Osmanlı kıyılarına savaş gemisi gönderilmesini istemiştir.⁵⁷ Hamlin'e göre Osmanlı sultanı Müslümanlığı kabul etmeyen tüm Ermenileri yok edecek ve Amerikan misyonerlerini sınır dışına çıkaracaktır.⁵⁸ Misyoner Hamlin, 1895 ve 1896 yıllarında nüfuzuyla ve kalemiyle Ermeni meselesine Amerikalıların ilgi duymasını sağladı. Bu konuda konuşmalar yaptı, gazete ve dergilere yazılar gönderdi.⁵⁹ Misyonerler sadece kitapla değil Ermenice gazete yayınlarak da Ermenileri yönlendirmişlerdir.⁶⁰ Kısa sürede birçok Ermenice kitaplar, gramer kitapları, ders kitapları ve İnciller bastırılarak ücretsiz veya cüzi fiyatlarla dağıtmışlardır.⁶¹ Misyoner

52 Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı B.A.Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s.47.

53 Bliss, *a.g.e. Turkey and*, s.548.

54 Merle Curti, *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, USA: Transaction Books, 1988, s.119-120.

55 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:80. 12 Kasım 1895.

56 *The New York Times*, April 6, 1895.

57 Nuri Karakaş, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-meselesi-ve-amerikalı-misyonerler/>. (18.07.2016).

58 Cyrus Hamlin, “America's Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio”, *The North American Review*, Cilt 163, No 478, September 1896, s.279, 281.

59 Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, s.466.

60 Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2015, s.73.

61 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.151.

teşkilatlarının Anadolu’da bulunması, Atlas okyanusunun iki yanındaki gazetelerin Ermeni sorunlarına ilgi göstermesine yol açıyordu. 1890’ların başlarında Ermenilerin yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeydeydi.⁶²

Misyonerlerin açtığı kilise, kolej ve diğer dini, eğitim ve kültür kurumlardan yetişen öğrenciler Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar süren dönem tetkik edildiğinde Osmanlı Devleti aleyhindeki isyan, gösteri ve olaylara katıldıkları görülecektir.⁶³ 1892 yılında alınan bir istihbarata göre; Ermenilerin Protestan misyonerleriyle işbirliği halinde isyan çıkarma hazırlığı içinde olduğu belirtilerek yerel yöneticilerden dikkatli olmaları istenmiştir.⁶⁴ 1893 senesinden başlayıp 1897’ye kadar süren Ermeni ihtilal ve isyanları sırasında Anadolu’da icra edilen tedhiş ve terör eylemlerinden dolayı birçok masum insan zarar görürken ve kanı akarken İngiliz hükümeti Kıbrıs ve Mısır’daki hâkimiyetini güçlendiriyordu.⁶⁵ İngiliz hükümeti Sason hadisesi ve misyoner Greene’in kitabı sonrasında Ermeni meselesine daha fazla müdahil oldu.⁶⁶

Hınçak örgütünce Sason’da çıkartılan olaylardan sonra Avrupa’da Osmanlı hükümeti aleyhine büyük bir propaganda kampanyası başladı. Çatışmalarda ölen Ermenilerin sayısı son derece mübalağalı rakamlarla kamuoyuna ilan edildi. Büyük devletlerin Ermeni meselesine müdahalesini sağlamak amacıyla icra edilen Sason isyanı; Ermeni patrikhanesi ve komiteleri aracılığıyla kanlı bir şekilde anlatıldı. Avrupa başkentlerinde Ermeniler için mitingler düzenlendi ve parlamentolarda açıklamalar yapıldı.⁶⁷ Ermeni yazar Boryan’a göre, milliyetçi Ermeniler saflıkla davranarak İngiliz çıkarlarının elinde kör bir araç haline geldiler ve kullandıklarını bir türlü anlayamadılar. Sason’da bir isyan başlatarak Avrupa’nın muhtar bir Ermenistan kurulmasına destek vereceğine inandılar.⁶⁸ Bazı Ermeni mültecileri ile Ermeni Cemiyeti kâtibi ve misyoner Greene’in beraberce İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone (1809-1898) ile görüşmeye gittikleri haberi duyuldu.⁶⁹ Yine misyoner Greene, Ermeni meselesiyle alakalı olarak Amerikan elçisiyle görüştü.⁷⁰

62 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev.B.Ç. Dişbudak, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014, s.280.

63 Halil Ersin Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010, 163.

64 BOA. Babiali Evrak Odası. BEO. D:88 G:6530. 21.Ra.1310. (13 Ekim 1892).

65 Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s.19.

66 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:338 G:100. Lef:3.

67 Mangaltepe, Karacakaya, *a.g.e.*, s.27.

68 Sertçelik, *a.g.e.*, s.203.

69 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:35. 16.1895.

70 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755. G:73. 29.1895. BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830. G:4. 29.1895.

Sason ve Taluri Hadiseleri

1890 yılından itibaren Ermeni komitecilerinin çalışma yöntemlerine göre hedefe giden yolda her eylem ve yöntem meşru idi. Hedef ise Avrupalı bir devlet veya Rusya tarafından Anadolu'nun işgal edilmesi ve sonrasında Ermenilerin bağımsızlık elde etmesiydi. Ancak bu hayal bir türlü büyük devletlerce gerçekleştirilmedi. Anadolu'nun doğu vilayetlerinde Müslüman halkı kaçırıp Ermeni çoğunluğu sağlama çabaları, Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirlerle engellendi. Ermeni grupların ve örgütlerin eylemleri sonucunda sadece ekilen kin, düşmanlık ve nefretin ürünleri kaldı.⁷¹ New York'ta basılan Herald gazetesine Doktor K.Hamlin tarafından 18 Aralık 1894 tarihinde gönderilen bir mektupta Rus idaresinin silahlandığı ve eğittiği Ermenilerin Sason ve birçok yerde harekete geçeceklerini söylemiştir.⁷² 1894 yılında dünya kamuoyu Sason'daki olayları duymaya başladı. Serop, Kachen Antranik ve Mihran Damadyan gibi çeteciler adamlarıyla beraber bazı köylerin etrafındaki dağlık mıntikalara yerleşerek Ermeni halkı silahlı isyana çağırdılar.⁷³ Damadyan, Boyacıyan gibi çeteciler devlete vergi vermeyen Sason'daki Ermeniler ve Kürtler arasında bir isyan çıkarmak istiyordu. Bitlis'teki misyonerler isyanın en yakın gözlemcileri oldukları gibi isyana iştirak edenlerin bakımıyla da meşgul oluyorlardı. Van misyonerlerine doğrudan veya mektup yoluyla gönderdikleri bilgiler ve hikâyeler, misyonerler tarafından İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Terrel'e ulaşıyordu.⁷⁴ Misyonerlerin açtığı Van Yardım Bürosu'nda çalışan Ermeniler ürettikleri halı, çorap gibi ürünleri satarak elde edilen parayı Sason Yardım Komisyonu'na göndermişlerdi.⁷⁵ Misyoner Greene, "*Ermeni Ulusal Yardım Komitesi*"nin sekreterliğini yaptı.⁷⁶

Ermeniler, Müslüman Bekranlı aşiretini bölgeden uzaklaştırıp Taluri mıntikasını ele geçirmek istedi. Manastır keşişleri vasıtasıyla Osmanlı hükümetine şikâyetler gönderip Bekranlı aşiretinin Taluri vadisine gelmesini yasaklattılar. Daha sonra Muş, Diyarbakır ve diğer köylerden Ermeniler'i getirerek bu bölgeye yerleştirdiler. Sonuçta başlangıçta 3 Ermeni köyü varken yeni yerleştirilenlerle 14 Ermeni köyü oluştu. Osmanlı Devletine vergi

71 Sakin, *a.g.e.*, s.18.

72 Sertçelik, *a.g.e.*, s.199.

73 Esther-Thomas Mugerditchian, *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, Haz:Kaya Ataberk, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.35.

74 Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet*, Çev.Atilla Dirim, 4. Baskı, İstanbul: İletişim yayınları, 2013, s.194.

75 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896, s.423-424.

76 Grabill, *a.g.e.*, s.42.

ödememeye ve bölgeye gelen jandarma ve devlet memurlarını kovmaya başladılar.⁷⁷ Devlete ödenen vergi dışında bazı Kürt aşiretlerinin de Ermenilerden vergi istediği iddia edilir.⁷⁸ Çeteler oluşturan Ermeniler gerilla savaşına başladılar. Osmanlı birliklerine saldırılar düzenlediler. Müslüman köyleri basarak Müslüman halkı katletmeye başladılar.⁷⁹ 1894 yılında Sason'da Taşnak ve Hınçak komitacılarının ortak girişimiyle toplanan 3000 kadar Ermeni, Delican, Faninar, Bekiran ve Bedika aşiretlerine saldırmış, katliam ve yağma yapmış ve kadınlara tecavüz etmişlerdir.⁸⁰ Sason'da olaylar sırasında köylerle ilgili olarak verilen sayıda bir tutarsızlık göze çarpmaktadır. Greene eserinde olaydan kısa bir süre sonra ismini yazmadığı bir kişiden aldığı bilgiye göre Sason'da 27 köyün yakıldığını öne sürerken, aynı eserde başka bir sayfada 20 köyden bahseder. Ancak misyoner Greene yakılan köy sayısının 40 olduğunu öne sürer.⁸¹

1894 yılı ilkbaharına kadar Taluri vadisinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında iyi ilişkiler vardı. Silahlı bir çete içinde köyleri dolaşan sözde doktor Hampartsum, Ermenileri vergi ödememeleri için kışkırtıyordu. Hampartsum'un üzerinde bulunan Ermenice şiir defteri ve Damadyan'ın yaptıklarını anlatan özgeçmiş, bu ikisinin ülkeye siyasi amaçlarla gelerek Ermenileri ve Müslümanları birbirlerine karşı çarpışmaya kışkırttığı görülüyordu. Her ikisi de hırsızlık, cinayet, ırza tecavüz gibi suçlardan aranıyordu. Bu fiillerin abartılmış bir şekilde anlatılıp yayılması ile Müslüman Kürtler öfkelenmeye başladı ve Ermenilerden intikam almak istediler.⁸²

Rus elbisesi giyen “*Hınçak Komitacı Boyacıyan, Ziyaret köylü Muris ve Eknes, Erzurum'lu Artin, Taluri'li Zekar, Kulp'lu Agop, Muşlu Zekar ve Hınyan'lı Bedros*” gibi Ermeni çeteciler üç bin kişi topladılar. Boyacıyan isyan eden Ermeniler'e İngilizlerin havadan balonla asker desteği getireceğini söylemiştir. Bu yardım sözüne inanan Gülgüzar, Hevenk, Şirik, Şimal ve Taluri gibi yerlerdeki Ermeni köyleri ayaklandılar. Ancak Şadak'taki yedi Ermeni köyü isyana katılmadı.⁸³ Ermeni çetecilerinin çalışması sonucunda bölgedeki barış

77 Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca Yayını, 2007, s.208.

78 Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul: Ohan matbaacılık, 2003, s.141.

79 Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008, s.137.

80 Feridun Eser, *Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri*, Ankara: Yason Yayınları, 2015, s.134.

81 Sertçelik, *a.g.e.*, s.205.

82 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev.Ayden Birerdinç, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2.Basım, 2009, s.214.

83 Anadol, *a.g.e.*, s.208-209.

ve huzur ortamı bozulmuş ve Ermenilerle Kürtler iki düşman kampa bölündüler. Ermenilerle Kürtler arasında çarpışma başlayınca Osmanlı ordusu müdahale etti. Böylece yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışması için bir bahane oldu.⁸⁴ Büyük devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir tahkikat komisyonu Ermenileri kayırmaya çalıştı ve kamuoyunda Ermeniler lehine bir sempati oluşturdu.⁸⁵

Sason kazasındaki Ermeni olaylarından sonra kısa bir süre içinde doğru olmayan bazı inanılması güç iddialar ortaya çıktı. Misyoner Greene, ölüm korkusundan dolayı Ermeni kadınların ihtida ettiğini, çocukların öldürüldüğünü ve Ermenilerin canlı olarak yakıldığını iddia etti.⁸⁶ Hıristiyanların bir sokak köpeği kadar saygı görmediği ve Sason isyanı sonucunda 3 bin ila 25 bin arasında ölü olduğu iddia edildi.⁸⁷ Bir gazete haberinde 10 bin ve 20 bin rakamları verilmiştir.⁸⁸ Greene, Sason'da ölen Ermenilerin sayısını 12 bin olarak vermişti.⁸⁹ Bu asılsız iddialar birer iftira idi. Geligüzen'de bir çukur içinde 40 cesedin bulunması ve tecavüze uğrayan kadınların uçurumdan atıldığı söylentileri saçmalaktan başka bir şey değildir.⁹⁰ Osmanlı Tahkikat Komisyonu'nu oluşturan ve olayları izleyen üç yabancı konsolosun (İngiltere'den Shipley, Fransa'dan Vilbert ve Rusya'dan General Pr. Prejevalsky) hazırladığı ortak raporda da belirtildiği gibi, Hınçak komitesi bir isyan başlatınca Osmanlı kuvvetleri müdahale etti. Sason bölgesinde 265 Ermeni öldü. Bu 265 rakamı tarafsız bir dış kaynak olarak dururken hala binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü yazılmaya devam edildi. Yabancı konsolosların ortak raporunda verilen 265 rakamını gözden kaçırdılar.⁹¹ Ximenes adlı İspanyol Yahudisi 1894 yılında Sason'daki Ermeni olayından sonra Londra'ya gitmiş, orada Reuter's ajansına kendini bir İspanyol gezgin olarak tanıtarak Sason'da bulunduğunu ve kıyım iddiası hakkında hiçbir

Sason bölgesinde 265 Ermeni öldü. Bu 265 rakamı tarafsız bir dış kaynak olarak dururken hala binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü yazılmaya devam edildi. Yabancı konsolosların ortak raporunda verilen 265 rakamını gözden kaçırdılar.

84 Perinçek, *a.g.e.*, s.45-46.

85 Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, Çev.İ.Türkmen, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s.28.

86 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.14.

87 Mikail Hüseyinov, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorununun Kabartılmasına İlişkin Propaganda ve Stereotiplerin Rolü (1894-1896)", *İRS Miras*, Sayı:9, İlkbahar 2014, s.39.

88 "New Publications", *The New York Times*, March 20, 1895.

89 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.96.

90 M.A.Russell Webb, *Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu*, Ter:Celal Emanet, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2015, s.38.

91 Salt, *a.g.e.*, s.20.

şey duymadığını ve görmediğini ifade eden uzun bir rapor vermişti. Bir görgü tanığı olarak bahsedildiği gibi bir kıyım Sason'da olmadığına yemin edebileceğini bile iddia ediyordu. Abdülhamit yanlısı bazı gazeteler de adamın İspanyol vatandaşı olması dolayısıyla yalan söylemekten bir çıkarı olamayacağını iddia ederek raporu yayınlamışlardı.⁹²

Batı medyasında yer alan dehşet hikâyeleri ile oluşturulan psikolojik ortam dünya kamuoyunun dikkatini celp etti. İsyanın sebeplerini araştırma, neyin doğru neyin uydurma ve yalan olduğunu irdelemek kimsenin aklına gelmedi. Osmanlı tarihi araştırmacısı Shaw, Sason isyanının Ermeni komitelerinin faaliyeti sonucu başladığını söyler.⁹³ Ermeni çetecilerle Kürt Hayanlı aşireti arasında çatışma çıkması isyanın temel sebebiydi. 1893 yılında Ermeni komitecileri tarafından bu aşiretin önde geleni biri öldürülünce Kürtler, Ermeni köyüne saldırmıştır. Sason'daki olayları araştıran tahkikat komisyonunun raporuna göre; Ermeni provokatörler gizlice bölgeye geldi ve Ermenilerin saldırılarını organize etti. Ermeni birlikleri bazı Kürt köylerini yağmaladı ve Behrani aşiretinden 10 kişiyi katlettiler.⁹⁴ Bölgedeki birçok Ermeni köyü çatışmalar sırasında zarar gördü.⁹⁵

Sason'daki hadiseler ABD kamuoyuna kısa sürede yansıdı. ABD'deki Ermeni kiliseleri, Osmanlı hükümeti aleyhine propagandaya başladı. Anadolu'da misyonerlik faaliyetinde bulunan bazı misyonerler bu propagandaya katkıda bulundular. Hristiyanların yok edildiğini, Müslümanlar tarafından topluca katledildiklerini ve zorla ihtida edildiklerini iddia ettiler.⁹⁶ Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhine miting ve gösteri ve protesto yürüyüşleri ve Sason Ermenilerine yardım kampanyaları yapıldı.⁹⁷ Washington'daki Osmanlı Elçisi Rum Ortodoks asıllı Alexandre Mavroyeni Bey, Amerika'daki bu tür propagandaların aşırı bir fanatizmle dini bir mesele haline getirildiğini, Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerde fanatik Protestan din adamlarının başı çektiklerini söylemiştir.⁹⁸ New York, Boston gibi şehirlerde Ermeniler ve Protestanlar Osmanlı yönetimini protesto eden mitingler organize ettiler.

92 Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev.Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.252.

93 Stanford J.Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.M.Harmancı, C.II, İstanbul: E Yayını, 2006, s.204.

94 Hüseyinov, a.g.e., s.39.

95 P.F. Charmetant, *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895 & İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik*, Çev.Mehmet Baytimur, İstanbul: Peri Yayınları, 2012, s.33.

96 Celal Öney, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika'da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *History Studies*, Cilt 4, Sayı 3, Ekim 2012, s.147.

97 Recep Karacakaya, Hüseyin Özdemir vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2007, s.163.

98 Şimşir, a.g.e. *Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.51-52.

Amerika hükümetinden Sason'daki duruma müdahil olmaları istendi. Tüm Hristiyan dünyasının Sason için ayağa kalkması istendi.⁹⁹ Baltimor ve Boston'da bazı Protestan rahipler ve bazı "Harvard ve Tufts" Üniversiteleri öğretmenleri Osmanlı yönetimi aleyhinde Sason'da yaşayan Ermeniler için para topladılar.¹⁰⁰ Sason'daki isyan dini bir mahiyete büründürülerek Hristiyan dünyasının Ermeni isyancılara destek vermesi arzulanmıştır. Osmanlı hükümeti İstanbul'daki Amerikan büyükelçiliğine Sason'da yaşananlarla ilgili bilgi vermiştir.¹⁰¹ 1894 yılında ilk defa Ermeni sorunu Amerikan Senatosunun gündemine getirildi. Sason'da Ermeni ayaklanması dolayısıyla Louisiana Senatörü Newton Blanchard tarafından senatoya sunulan ve 3 Aralık 1895 tarihinde kabul edilen tasarısıyla Osmanlı Devleti haksız yere suçlanmış oldu. Ocak 1896'da Ermeni iddiaları ikinci defa Amerikan Senatosu ve Temsilciler Meclisi gündemine getirilerek Osmanlı hükümeti aleyhinde bir karar alındı. New Hampshire Senatörü Sallinger, Ermeniler lehine müdahale edilmesini öngören bir kanun tasarısını Senato'ya sundu.¹⁰²

Babialı yoğun propaganda yüzünden zor durumda kalıyordu. Çünkü Avrupa ve Amerikan kamuoyu Sason'da yaşananlarla ilgili yalan yanlış bilgilerle yanıltıldı. Dönemin Osmanlı Sadrazamı Sait Paşa, bir tahkikat komisyonu gönderilmesini İngiliz sefiri Philip W. Currie'ye önerdi.¹⁰³ Amerika Hükümeti, Sason'daki hadiselerin araştırılması için başlangıçta bir memur görevlendirmede.¹⁰⁴ Ancak daha sonra Sivas Konsolosu Mösyö Jewett'i görevlendirdi.¹⁰⁵ Diğer devletler tahkikat komisyonuna üye göndermek isteyebileceği için ve konunun bir Avrupa meselesi haline gelmemesi için yeni üye kabul edilmedi.¹⁰⁶ Bu durum ABD, İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçilerine bildirildi.¹⁰⁷ Amerika'daki Protestan din adamlarının ve Ermeni komitelerinin çalışmalarının sonucu gazete haberlerinde görülmektedir. Amerikan gazetelerinde Osmanlı Devleti aleyhinde sık sık haberler çıkmakta sözde mağdur Ermeniler ve önyargılı misyonerler tarafından gönderilen yazı ve mektuplar yayımlanmaktadır.¹⁰⁸ Misyonerler aracılığıyla Sason'daki

99 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2858.G:8. 14 Aralık 1895.

100 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2834 G:9. 16 Kasım 1895.

101 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2838.G:27.

102 Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, 2001, s.32.

103 Sonyel, *a.g.e.*, s.209.

104 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2837.G:11. 6 Aralık 1894.

105 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:81. 10 Aralık 1894.

106 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:97. 16 Aralık 1894.

107 BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:116. 22 Aralık 1894.

108 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:63 G:37.

Ermeniler için para toplamış ve Sason'daki kanlı hadiselerin tekrarından endişe duyulduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı güvenlik kuvvetleri Adana Ermeni Başpiskoposu Vahabedyan'ın üzerinde bir mektup ele geçirdi. Cenevre, Londra ve Marsilya Ermeni komiteleri tarafından kaleme alınan bu mektupta; Anadolu'daki Ermeni komite başkanlarına isyan başlatmaları ve terör eylemleri yapmaları için talimat verilmiştir. Telgraf tellerinin kesilmesi, Osmanlı devlet adamlarının kaçırılması, devlet dairelerinin yakılması, yüksek rütbeli memurlara suikast düzenlenmesi, Osmanlı ordusuna ait para ve silahlara el konulması, tutuklu Ermeni çetecilerin kaçırılması gibi eylem talimatları vardı.¹¹⁰

Bir başka mektup ise Sason'daki isyana Amerika'dan destek verildiğine dairdir. Amerika'daki Vahan Ejderyan'dan Sason'daki Vahram Manukyan'a gönderilen 12 Temmuz 1896 tarihli mektupta:¹¹¹ Amerika'daki komitelerin güçlendiğinden, Para meselesinin halledildiğinden, gazetelerde Ermenilere Osmanlıların zulüm yaptığı haberlerinden bahsedilerek Amerikan hükümetinin desteğinin alınacağı ifade edilmiştir.¹¹²

Misyoner Greene'nin Ermenilerle İlgili Faaliyetleri

Frederick Davis Greene, "*Ermeni Katliamı veya Muhammed'in Kılıcı*" adlı bir kitap yayınladı.¹¹³ Dönemin Misyoner teşkilatı (ABCFM.) başkanı James Barton'un desteğiyle bu kitabın 130 bin adet basılıp dağıtılması sağlanmıştır.¹¹⁴ "*The New York Times*" gazetesinde kitabın tanıtımı ile ilgili bir makale yayınlanmıştır.¹¹⁵ Greene, Osmanlı Devletine ve Türklere karşı düşmanca bir tutum alan Amerikalı misyonerlerden biriydi.¹¹⁶ Greene, "*Ermenilerden önce Osmanlı Devleti'nin Yunanlıları, Nasturileri, Marunileri, Dürzileri ve Bulgarları da katlettiğini ve bunun Osmanlı idaresinin acımasızlığının bir göstergesi olduğunu...*" yazmıştı.¹¹⁷ Bu tür ifadeler içeren birçok eser 1896

109 Karacakaya, Özdemir vd., *a.g.e.*, Cilt II, s.159-160.

110 Sonyel, *a.g.e.*, s.213.

111 Haluk Selvi, *Milleti Sadıkada İsyen Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s.175.

112 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2819 G:25.

113 Frederick Davis Greene, Henry Davenport Northrup (Edited by), *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896.

114 Karine V.Walther, *Sacred Interests: The United States and the Islamic World 1821-1921*, USA: UNC Press Books, 2015, s.258.

115 "New Publications, The Armenian Atrocity of Last Year", *The New York Times*, March 20, 1895.

116 Afşin Burak Umar, "*Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Etkisi*", <http://www.academia.edu/1828727/>. (22.07.2016).

117 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.96.

senesinde Amerika'da basıldı. O tarihlerde Washington'da Osmanlı Elçisi olarak Alexandre Mavroyeni bulunmaktadır. Mavroyeni Bey, Amerikan Dışişleri Bakanlığına bir açıklama gönderdi. Ermeni propagandacıların ve Amerikan misyonerlerin nasıl bir din bezirgânlığı yaptığını anlatmaya çalıştı. Böylece Mavroyeni Bey, "*Ermeni gairesi*" ile aylarca boğuştu.¹¹⁸

Van'da birkaç yıl misyonerlik yaptıktan sonra Amerika'ya dönen misyoner Greene'in eserinin iç kapağında "*Muhammed'in kılıcıyla Ermenistan'da katledilen Hristiyanların hatırasına*" ibaresi yer alır.¹¹⁹ Osmanlı Devleti misyoner kaynaklı iddiaları ve haberleri bir taraftan tezkip ediyor, diğer taraftan da Amerikan ve İngiliz hükümetleri nezdinde diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Mavroyeni Bey, misyonerlerin İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhindeki düşmanca yayınların iki ülke arasındaki dostane ilişkilere gölge düşürdüğünü ve düzeni bozan Ermenilere de cesaret verdiğini ifade etmiştir.¹²⁰ Greene, Ermeni sorunundaki faktörün İslam dini olduğunu iddia etmekteydi.¹²¹ 1894 yılında misyonerlerin Van İstasyonu'nda bir değişiklik oldu, Misyoner Greene sağlık nedenlerinden dolayı Van'dan ayrıldı ve Amerika'ya geri döndü.¹²² Ermeni isyan ve olaylarını yorumlayan misyoner Greene, yazdığı eseri okuyanları etkilemek ve yönlendirmek arzusuyla bir İngiliz tarihçi olan Edward Augustus Freeman'in (1823-1892) yazdığı "*Avrupa'da Türkler*" adlı eserden¹²³ alıntılar yapmıştı: "*Türkler bir yabancı ve barbar olarak geldiler, ...insanlığın talebi Türk hâkimiyetinden kurtulmaktır...*" Greene, artık Ermenilerin yaşadığı yerlerde Osmanlı idaresine son vermenin zamanı gelmedi mi diye sormaktadır.¹²⁴

Greene yazdığı eserde Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet mektuptan bahseder ve Ermenilere karşı icra edilen kıtal (birbirini öldürme) olaylarının Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığı şeklinde bir iddiada bulunur.

Greene yazdığı eserde Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet mektuptan bahseder ve Ermenilere karşı icra edilen kıtal (birbirini öldürme) olaylarının Osmanlı hükümeti tarafından önceden tasarlandığı şeklinde bir iddiada bulunur.¹²⁵

118 Şimşir, *a.g.e. Washington'daki Osmanlı Elçisi*, s.54.

119 Celal Öney, "Anadolu'da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü", *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.17.

120 Bilal N.Şimşir, *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes 1894-1895*, Cilt II, No 338, Ankara: TTK., 1989, s.463-464.

121 Greene, *a.g.e. Armenian Massacres*, s.110.

122 Erdoğan, *a.g.e.*, s.143.

123 Edward Augustus Freeman, *The Turks in Europe*, New York: Harper & Brothers, 1877.

124 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.117, 119-120.

125 Karacakaya, *a.g.e.*, s.29.

Greene'in eseri New York'ta basılmıştır. Sason'daki hadiselere karışan bazı firariler, askerler ve Kürtler misyonerlerin iddialarının şahidi olarak gösterilir.¹²⁶ Greene, iddialarının kaynağının Ermeni mülteciler, Ermeni patrikliği, Katolik ve Protestan misyonerler ve Osmanlı askerleri olduğunu yazmaktadır.¹²⁷

Greene'in kitabının önsözünde; bu eser cinayetlerin ve yağmaların yürek parçalayan ayrıntılarını ve Sason'da yapılan Ermeni katliamının dehşetini kanıtlamak için hazırlandı diyordu.¹²⁸ Greene, iddialarına kanıt olarak altı adet imzasız mektup yayınlıyordu. Güya bu mektuplar Anadolu'da görev yapan misyonerlerce yazılmıştı, ancak adları veya soyadları yoktu. Ayrıca mektupları yazanların hiçbiri gözleriyle katliama tanık olmamışlardı. Her zaman başkalarından duyduklarını anlatmışlardı. Katliam yapıldığı söylenmiş ancak bu katliama şahit olan bile yoktu.¹²⁹ Greene'in kendisi bile hiç kimsenin kıtali (katliamı) gözleriyle bizzat görmediğini yazıyordu.¹³⁰ Sason'da Ermenilere katliam yapıldığına dair ortaya konulan iddialar ve tanıklar konusunda güvenilirlik sorunu vardı.¹³¹ Greene, eserin bazı yerlerinde gazeteci Albert Shaw'dan (1857-1947) alıntılar yaptığını kaydeder.¹³²

Greene, Amerikan ve Hristiyan kamuoyunun, önemli politikacıların ve sosyal reformcuların Ermeni meselesine dikkatlerini çekmek istiyordu.¹³³ Amerikan kamuoyu Greene'in yazdığı abartılı, yalan yanlış ve husumet içeren sözlerine çabuk inandı. Provokatörlük yapan Greene acıklı hikâyesini kanıtlamak için kitap yazma girişiminde bulunduğunu iddia eder. Asıl katliama şahit olan hiçbir kimse bulunmadığını, yayınladığı mektupların bölgeden kaçan Ermeni sığınmacılar, Kürtler ve katliama iştirak eden Osmanlı askerleri tarafından söylenenlere dayandığını ileri sürer. Greene'in iddialarına gerçekte sadece çocuklar inanabilirdi.¹³⁴

Sason isyanından sonra bölgeden kaçan bazı Ermeniler misyonerler aracılığıyla Amerika'ya getirilmiştir. Greene, üç Ermeni mülteciyi yönlendirerek

126 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

127 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.XIV.

128 Celal Öney, "II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü", Balıkesir Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Balıkesir, 2010, s.116.

129 Bilal N.Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, s.94.

130 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:338 G:100. Lef:2.

131 Webb, *a.g.e. Ermeni Meselesinden*, s.20.

132 Greene, *a.g.e. The Armenian Crisis*, s.XI.

133 Walther, *a.g.e.*, s.257.

134 Webb, *a.g.e. Ermeni Meselesinden*, s.34-35.

Sason'daki isyanla ilgili konuşmaya teşvik etmiş ve bunların Times gazetesinde yayınlanmasını sağlamıştır.¹³⁵ Üç Ermeni mültecinin Sason'daki hadiselerle ilgili Times gazetesine yaptıkları açıklamalar üzerine Osmanlı elçisi İstanbul'daki Amerikan elçisine bu üç fesatçıya yardım edilmemesini istemiştir. Osmanlı elçisi, misyoner Greene'in sözlerine itimat edilememesi gerektiğini konsolosluk aracılığıyla gazete yönetimine iletmiştir.¹³⁶ Greene, bir haclı seferi başlatılmasını istemediğini, Ermeni meselesinde Avrupa ve Amerikan kamuoyunun bilinçlenmesini istediğini ve büyük devletlerin Ermeniler için Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesi gerektiğini özellikle vurgular.¹³⁷ Amerika'daki Ermeniler bu üç Sason mültecisini Amerika'ya getirterek kendi çıkarları uğrunda kullanmak istiyordu.¹³⁸

Times gazetesi Ermenilerden sağladığı propagandalara dayanarak haberler yayınlamış, Sason'daki hadiseyi Ermeni halkın ayaklanması olarak yansıtmıştır.¹³⁹ “*Times, Daily Telegraph, Daily News, Daily Chronicle*” gibi gazetelerde Sason'da yaşananlarla ilgili asılsız ve yalan haberler çıkıyordu.¹⁴⁰ Ancak *The Times* gazetesinden Lynch, İngiliz Gladstone hükümetinin görüşünü yansıtmakla beraber Ermenilerin Sason'daki huzursuzluğu başlattığını ve komiteci Damadyan'ın bu hadisede rolü olduğunu açıklamıştır. Bölgedeki sorunların ve huzursuzluğun sebebi olarak Osmanlı idaresinin ataletini gösterse de İngilizlerin tahrik ve teşviklerini de göz ardı etmemek gerektiğini ifade eder.¹⁴¹ Sason'da yaşananlara dair gerçeklerle alakası olmayan efsaneler ve söylentiler ortaya atılarak “*Daily Telegraph, Fortnightly Review ve Daily News*” gibi gazetelerde yayınlanıyordu.¹⁴² Misyonerlerce kaleme alınan mektuplar, ABD'de yayın yapan “*Boston Journal, Christian Herald, Congregationalist, Evangelist, Evening, Mail and Express, Missionary Herald, New York Times, Star, Times, Sun, Tribune, World*” gibi gazetelerde isimsiz olarak yayınlanıyordu.¹⁴³

Yabancı ülkelerin elçileri ve misyonerler Ermeni meselesinde gerçekleri ters görmeye ve kamuoyuna da böyle göstermeye çalışıyordu. Daily Telegraph

135 Öney, a.g.e. *Amerikan Board*, s.147.

136 BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet. Y. PRK. BŞK. D:41 G:18. 03.Za.1312.

137 Greene, a.g.e. *The Armenian Crisis*, s.12.

138 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:4. 17 Temmuz 1895.

139 Salahi R.Sonyel, *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2009, s.85.

140 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:323 G:52. Lef:3.

141 Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtırafları*, Haz:Haluk Selvi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s.56.

142 Charles Boswell Norman, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Haz:Y.Ercan, Ankara: A.Ü. OTAM. Yayını, 1993, s.63.

143 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:55.G:1. 10.10.1896.

gazetesi Sason'da vuku bulan olayları araştırmak için Dr.Dillon isminde bir muhabir gönderdi. Daily News de Frank Scudamore'yu gönderdi. Bu iki gazetecinin yazdıkları Ermeni propagandacıların anlattıklarıyla hemen hemen aynı idi. Ancak ne Dr. Dillon, ne de Frank Scudamore bizzat Sason'a gitmedi. Batum ve Kars üzerinden yolculuk eden Dr. Dillon ancak kışın Erzurum'a varabildi. Frank Scudamore ise Erzurum'a Trabzon üzerinden geldi. Nitekim İngiliz kamuoyu bu gazetecilerin gönderdiği yazıların Sason bölgesinde yaptıkları araştırmalar olduğunu sanıyordu. İngiliz Yüzbaşı Charles Boswell Norman'ın, İngiliz Büyükelçi Philip W.Currie'den (1834-1906) ve Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı malumata göre ne Dillon, ne de Scudamore, Erzurum'dan öteye gitmediler. Hatta onların gerçekten Sason'lu bir mülteciyle konuştukları bile kuşkuludur. O zaman bu kişilerin yazdıkları hayal gücü yüksek kişilerce anlatılmış hikâyelerdir.¹⁴⁴

Amerikalı misyoner Greene, Sason'da meydana gelen olayları kanıtlamak için yoğun bir çaba içine girmiştir.¹⁴⁵ Greene'in kitabında yer alan İslâmiyet aleyhindeki iddialar, Osmanlı Devleti'nin Londra Sefâretince çürütülmüştür.¹⁴⁶ Greene'in kitabı yayınlandığında İstanbul'daki Amerikan maslahatgüzarı Alexander Terrel şunları yazmıştır: “Sayın Jewett, Sayın Lloyd Garrison (Amerikan konsolosları) ve diğerleri, Misyoner Greene'in kitabının harfi harfine uzun süre altı ayrı vilayette, vahşet sahnesinden bir ya da iki mil uzakta yaşamış Amerikalı vatandaşların raporlarına göre yazıldığını söylediler.” Misyonerlerin bu karalamalarının tamamı kamuoyunda ardı arkası kesilmeyen Osmanlı'ya karşı olan nefret havasının bir parçası idi.¹⁴⁷ Greene'in Ermeni meselesindeki aktif rolü üzerine dönemin Londra'daki Osmanlı büyükelçisiyle görüşen Amerikan elçisinin Greene'i hiç tanımadığını ve Ermeni meselesine Amerikan misyonerlerin müdahalesinden dolayı üzgün olduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁸ Gladstone, Greene'in Ermeni meselesiyle alakalı yazdığı kitaba teşekkür etmek için gönderdiği mektupta Osmanlı padişahının ve askerlerinin Ermenilere uyguladıkları vahşetin gündeme getirilmesi için büyük bir katkı olduğunu söylemiştir.¹⁴⁹

Greene'in kitabı bir süre unutulduktan sonra “İngiliz Ermeni Cemiyeti”¹⁵⁰ yardımı ile tekrar basılarak nüfuz ve itibar sahibi devlet adamlarına

144 Norman, *a.g.e.*, s.14-15.

145 Öney, *a.g.e. II.Abdülhamid Döneminde*, s.116.

146 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2756. G:58. 08.1895.

147 Salt, *a.g.e.*, s.167.

148 BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830.G:4.

149 Taha Niyazi Karaca, “İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s.15.

150 Karacakaya, *a.g.e.*, s.35.

gönderilmiştir.¹⁵¹ Sason bölgesindeki olayları ajitasyona dönüştürme işinde “İngiliz-Ermeni Cemiyeti” yer almıştı. Bu cemiyet, Sason’daki olaylardan sonra protesto toplantıları düzenledi, böylece Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya çalıştılar. Toplantılara birçok politikacı ve din adamları katıldı.¹⁵² Amerikan misyonerleri devamlı olarak Ermeni isyanlarının dünya kamuoyu tarafından duyulmasını sağlamak ve tüm Hristiyanların dikkatini buna çekmek için yalan yanlış haberler yayınladılar. Misyonerler yazılarında genellikle hep 3. şahıstırlar, gördüklerini değil sadece duyduklarını ve hayal dünyalarından ekleyebildiklerini kullanarak gazetelere gönderirler. Bu haberleri okuyan Hristiyan halk, Osmanlı Devleti’ne kin duyacak ve Ermenilerin Müslümanların elinde ezilmesine engel olacaklardı.¹⁵³

Greene, Ermeni kıtali iddiasını ispat yolunda neşrettiği mektupların, Osmanlı vilayetlerinde faaliyet gösteren bazı Amerikan misyonerleri tarafından kaleme alındığını söyler, ancak mektupları yazanlardan hiç kimsenin adını vermez. Greene’in herhangi bir isim veya soy isim yazmaması bu mektup yazan kişilerin ya var olmadığını gösterir, ya da asılsız iddialar ortaya çıkmasını diye isimlerinin gizli tutulduğu anlaşılır.¹⁵⁴ Hiçbir Amerikan vatandaşı Sason’da neler yaşandığına dair bir şey görmemişlerdi. İsyana çıktığı günlerde Sason bölgesinde hiçbir Amerikalı yoktu. Hadiselere ilişkin anlatılanlar ya bir Ermeni ya da bir Amerikalı misyoner tarafından kaleme alınıyordu. Greene’in eserinde bahsedilen de yalan ve iftiralara dayanmaktaydı. Bu yüzden bu kitap değersizleşmektedir.¹⁵⁵ Bu kitap, cinayetlerin ve yağmaların yürekler parçalayan tüm ayrıntılarıyla Sason’da birkaç ay önce yapılan “*Ermeni katliamının dehşetini*” kanıtlamak için yazıldı diyorsa da hiçbir iddiayı kanıtlamıyordu. Kanıt olarak ileri sürülen imzasız mektupları yazanların hiçbiri gözleriyle bahsi geçen katliama tanık olmamışlardı.¹⁵⁶

Greene, Ermeni kıtali iddiasını ispat yolunda neşrettiği mektupların, Osmanlı vilayetlerinde faaliyet gösteren bazı Amerikan misyonerleri tarafından kaleme alındığını söyler, ancak mektupları yazanlardan hiç kimsenin adını vermez.

Green’in babası Misyoner Joseph K. Greene ve eşinin faaliyetleri de dikkate şayandır. 1859 senesinde Osmanlı topraklarına ayak basan baba Greene henüz 25 yaşındadır. Emekli olup ülkesine geri döndüğünde 76 yaşındaydı. 51 yıl

151 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:338 G:100. Lef:2.

152 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:312 G:19. 17 Ekim 1894.

153 Öney, a.g.e. *II.Abdülhamid Döneminde*, s.126.

154 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:327 G:61.

155 Webb, a.g.e. *Ermeni Meselesinden*, s.25.

156 Şimşir, a.g.e. *Ermeni Propagandasının*, s.88.

misyonerlik yaptı ve sadece 3 defa memleketine gitmek için izin kullandı. Büyük oğlu Joseph dışında bütün çocukları Osmanlı vilayetlerinde doğdu, bir kızını ve ilk eşi Elizabeth'i Osmanlı ülkesinde misyonerlik yaparken kaybetti. Ermenice, Türkçe ve Yunancayı iyi bilen baba Greene, bu dillerde ayin ve toplantı düzenleyebiliyordu. Kendi imkânlarıyla sözlük bile yazmıştı.¹⁵⁷

Sason'daki Hadisenin Dünya Kamuoyuna Yansıması

Birinci Sason isyanı önceden hazırlığı olan Hınçak ve Taşnaksutyun örgütlerinin uzun süredir yarattıkları fiili direnişin açığa çıkması anlamına gelmekteydi.¹⁵⁸ Hınçak örgütü etkili bir eylem için en uygun yer olarak Muş ve Sason etrafındaki Taluri vadisini seçmiştir. Bu örgüt tüm enerjisini Sason'daki ayaklanmaya yoğunlaştırmıştır. Ayaklanma sonucunda katledilen Ermeniler üzerinden bir sempati yaratarak büyük devletleri bir Ermeni devleti kurmaya ikna etme amaçlanmıştır. Hınçak örgütü tarafından teşkil edilen Ermeni çeteleri bölgede ikamet eden Müslümanları katletmişlerdir. Bu ayaklanmayı bastırmak için Osmanlı askeri bölgeye gelmiştir. Bu arada Ermeni çetelerince Müslümanların katledilmesinin intikamını almak isteyen bazı Kürtler de Ermenilere saldırmıştır. Ancak bu durum dünya basınında Hınçak örgütünün arzuladığı etkiyi yaratmıştır. Gazetelerde Müslüman kayıplarla ilgili değil, yalnızca Ermenilerle ilgili haberler çıkmıştır. Ancak büyük devletler Hınçak'ların arzuladığı gibi Osmanlı hükümetine baskı yapmamıştır. Büyük devletler savaş gemileri yerine tahkik komisyonları gönderince Hınçak örgütünün stratejisi başarısızlığa uğramıştır.¹⁵⁹

Dönemin Osmanlı idaresinin değerlendirmesi şöyledir: “*Ermeni mültecileri ile Sason civarında mukim Protestan ve Katolik misyonerlerde bir takım raporlar mevcut olduğu...*”, “*Ermenilerin en büyük hatası en ufak bir harekâtın haklarında müthiş bir intikamı getireceğini düşünmeyerek isyan etmeleri.*”, “*Ermeniler kendiliklerinden isyana teşebbüs etmediler, tahrikât ile meşgul bir takım müfsitler vardı. Bunların maksadı Ermeniler hakkında âlem-i medeniyenin nazar-ı dikkatini celb etmektir.*”, “*Bir takım imzasız mektuplar dercedip bunların mevsukiyeti 20 kadar muteber Amerikalı tarafından tasdik olunduğunu beyan etmekte ve bunların imzaları dahi görülmemektedir.*”, “*Bu mektupların kısmı azamı Kürt livayla Ermeniler beyninde zuhur eden mücadelat ve münazaat hakkında evvelce Amerika ve İngiliz evrak-ı havadisi*

157 Zeynep İskefiyeli, “Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene”, *History Studies*, Cilt 5, Sayı 4, Temmuz 2013, s.283.

158 Kadir Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016, s.40.

159 Justin McCarthy, vd., *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, Çev.B.Yoğun, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.56-57.

tarafından neşredilmiş olan rivayatin takdirinden ibaret olup...”, “Kıtali bir vaka olarak değil, hükümet-i seniyyenin sevk ve teşvikiyle vuku bulmuş gibi gösteriyorlar...”, “Şark meselesinde istenen, Ermenilerle meskûn vilayetlerin Rusya'ya ilhaki, bu vilayetlere muhtariyet verme....”, “İngiliz konsoloslarının yazdıkları raporlardan müstahrac bir takım fıkra nakil edilmiştir.”¹⁶⁰ Gladstone, Bulgar bağımsızlığındaki gibi bir sürecin Ermeni bağımsızlığı için de meydana gelmesi için Ermeni meselesinin bir sorun haline dönüşmesini arzuluyordu. Ona göre Ermeni sorununun halkın gündemine girmesi için propaganda yapılmalı ve kamuoyu oluşturulmalıdır.¹⁶¹

Hampartsum Boyacıyan (Murad) adlı komiteci Sason'da Osmanlı idaresine karşı silahlı mücadeleye girdiği için Bitlis'te tutuklanarak idama mahkûm edilmişti. Mahkeme sürecinde Boyacıyan'ın “Londra Fesad Cemiyeti”nin bir görevlisi olduğu ve onun emriyle hareket ettiği ortaya çıktı. Londra'da basılan Hınçak adlı gazetede Boyacıyan'ın Kumkapı, Yozgat, Merzifon ve Sason olaylarındaki rolünden övgü ile bahsedilmiştir. Bu cemiyetin İstanbul'daki üyesine gönderdiği bir mektupta; Sason'dan sonra yeni isyanlar çıkaramamaktan şikâyet edilmiştir.¹⁶² Mihran Damadyan adlı komiteci sorgusunda, Londra'daki Ermeni cemiyetinin İngiliz Başbakan Gladstone ile İngiliz devlet adamı James Bryce'in (1838-1922) himayesinde olduğunu söylemiştir.¹⁶³ Misyoner Greene, Londra'da bulunduğu sırada Gladstone dışında “London Times” gazetesi editörü Lord Kimberley ile Ermeni iddialarını gündeme getirme konusunda görüşmüştü.¹⁶⁴

İsyancı Ermenilerin yalan ve abartılı haberlerle Osmanlı hükümetini yıpratmak için hazırladıkları komploları açığa çıkarmak için Amerikalı Webb,¹⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde yaşayan aydınların gözlemlerini yansıtan mektuplardan oluşan bir kitap yazdı. Osmanlı topraklarında yaşanan Ermeni buhranının tamamen siyasi olduğunun altını çizen yazar Webb, isyanların ırkçı Ermenilerin kışkırtmasıyla meydana geldiğini söyledi. Ermenilerin Doğu Anadolu'nun bazı köy ve kasabalarında yaptıkları katliamlar ve isyanlar (özellikle 1894 yılı Sason isyanı) sebebiyle Osmanlı yönetiminin sıkıntılı günler geçirdiğini yazdı.¹⁶⁶ Webb, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı vilayetlerine gidip siyasi faaliyette bulunmak

160 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A. HUS. D:327 G:61.

161 Greene, a.g.e. *Armenian Massacres*, s.121-130.

162 Türkan Erbenği, Emin Kutluğ, *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, İstanbul: Kuşak Ofset, 2005, s.107.

163 BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:279 G:54.

164 Walther, a.g.e., s.258.

165 Muhammed Alexander Russell Webb, *The Armenian Troubles and Where The Responsibility Lies*, New York: J.J. Little Co., 1895.

166 Webb, a.g.e. *Amerika'da*, s.120-121.

yerine (yani Ermeni meselesi ile uğraşmak yerine) enerjilerini ve iyi niyetlerini ABD'nin yerlilerine ve zencilerine harcamalarını tavsiye etti.¹⁶⁷

Ermenilerin 1890'larda sıkıntıya uğramasının en önemli sebebi; Müslümanları öldüren ihtilalci Ermeni faaliyetlerine karşı oluşan bir tepkiydi. Ermeni ihtilalciler de bunu biliyorlardı, çünkü kışkırtan kendileriydi.¹⁶⁸ Birinci Sason isyanı Ermeni propagandasının milletlerarası boyut kazanmasına yol açtı. Kurulan bir uluslararası Tahkikat Komisyonu 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda Sason'daki olaylarda Ermenilerin çok da masum olmadığını açıkladı.¹⁶⁹ Bu komisyon, Ermeni hadiselerinin önceden planlanan bir organize hareket olduğunu net bir şekilde ortaya koydu.¹⁷⁰

Komisyonunda çalışan İngiliz temsilci Bay Shipley'in raporuna bakıldığında, ölü sayısının 10.000 değil, 500'ün altında olduğu görülür. Ermeni kadınların çocuklarını dağ yamaçlarından aşağı attıktan sonra arkalarından atlama hikâyesi de bir efsanedir. Yüzbaşı Norman'ın ifadesiyle Ermeni meselesinin gerçek yüzünü İngiliz, Fransız ve Rus elçileri de biliyor fakat kendi hükümetleri ile kamuoylarını yanlış bilgilendiriyorlardı.¹⁷¹ Sadece Sason bölgesindeki isyan ve olaylar Avrupa'nın dikkatini çekmek için yeterli değil idi. Anadolu'nun pek çok şehir ve kasabasında "Sason İsyanı" gibi sahneleri yaptırmak icap ediyordu. Ancak bu şekilde Avrupa bölgeye müdahale edebilirdi.¹⁷²

1894 yılındaki başarısız I.Sason isyanından sonra 1904 yılındaki II.Sason isyanı daha iyi örgütlendi ancak sonucu öncekinden hiç de farklı olmadı.¹⁷³ Yakalanan Ermeni elebaşları cezalandırılacağı sırada İngilizlerin Van konsolos yardımcısı olaya müdahale etti ve isyanı tertip edenlerin serbest bırakılarak İngiltere'ye gitmelerini sağladı.¹⁷⁴

167 Webb, *a.g.e. Amerika'da*, s.124.

168 McCarthy, *a.g.e. 1915 Van'da Ermeni İsyanı*, s.112.

169 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986, s.113.

170 Karaca, *a.g.m.*, s.29.

171 Norman, *a.g.e.*, s.17.

172 Hamit Pehlivanlı, (Haz.) *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Van: Van Belediyesi Yayınları, 1997, s.62.

173 K.S. Papazian, *Sapkın Yurtseverlik*, Çev.Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016, s.32.

174 Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2005, s.45.

Sonuç

Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde emelleri olan İngiliz ve Rus nüfuz rekabetinde birer piyon olarak kullanıldılar. Dış politikalarına bakılırsa ne İngiltere'nin, ne Rusya'nın, ne de ABD'nin Ermeni halkını ve Ermeni çıkarlarını düşündükleri yoktu. Ermeni milliyetçilere büyük vaatler ve umutlar verdiler, ancak bunları hiçbir zaman gerçekleştirmediler.

Sason bölgesinde Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışmaların ve kıtallerin oluşması Ermeni komitelerin propaganda ve tahrikleri neticesinde oldu. Ağustos 1894 tarihinde Ermeni bir grup Sason'da ayaklanarak önce bölgedeki Kürt aşiretlerine saldırdılar. Daha sonra bu duruma müdahale eden Osmanlı birliklerine de saldırdılar. Ermeni komiteci Boyacıyan ve Damadyan vb. tarafından propaganda ve kışkırtma yolu ile yaratılan çatışmalar, bölgede yıllardır barış içinde yaşayan Ermenileri ve Kürtleri birbirine düşman hale getirdi.

Ermeni komiteciler Sason'daki olayı geniş bir coğrafyaya yaymaya çalışarak Avrupa ve ABD kamuoyunun dikkatini ve müdahalesini bölge üzerine çekmek istediler. Önceden planlandığı gibi hizmete hazır dünya basını ise asılsız ve dehşet verici haberler yayınladı. Sason'daki Ermeni isyanı dünya basınında Müslümanların Hristiyanları yok ettikleri şeklinde yansıtıldı.

İşte tam da bu sıralarda Hristiyan misyonerler dünya kamuoyunun dikkatini çekecek Ermenilerin mazlum konumunda olduğunu ifade eden bazı hikâyeler anlatmaya ve kitaplar yazmaya başladılar. Bu misyonerlerden biri de Amerikalı Protestan misyoner rahip Frederick Davis Greene idi. 51 yıl Anadolu'da misyonerlik faaliyeti yapan bir babanın oğluydu. Dört yıl Van'da bir misyoner olarak çalışmıştı. Dönemin kaynaklarından anladığımız kadarıyla hayatı boyunca hiçbir zaman Sason'a gitmeyen Greene; Sason olaylarına dair ayrıntılı bilgiler veren eserler kaleme alıyordu. Eserinde kullandığı kimin yazdığı belli olmayan mektuplardaki iddialara dört elle sarıldı.

Osmanlı hükümeti Sason'daki hadiseleri araştırmak için bir tahkikat komisyonu gönderdi. İngiltere'den, Fransa'dan ve Rusya'dan üç konsolosun katılımıyla bu komisyon çalıştı ve bir rapor hazırladı. Ermeni Hınçak Komitesi'nin başlattığı isyanı bastırmak için Osmanlı birliklerinin müdahale ettiği sonucu ortaya çıktı. Ayrıca bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi Ermeni halkın kayıpları çok sayıda (binlerce) olsaydı, yıllar sonra yine Sason'da 1904 yılında çıkan ikinci bir isyanın gerçekleşmesi imkânsız olacaktı.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

BOA. Babıali Evrak Odası. BEO. D:88 G:6530. 21.Ra.1310. (13 Ekim 1892).

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2739. G:36. 10.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755.G:43. 01.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2755. G:73. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2756. G:58. 08.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2819 G:25.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2830. G:4. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2834 G:9. 16 Kasım 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2837.G:11. 6 Aralık 1894.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2838.G:27.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2847.G:89. 01.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:26. 10.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848. G:35. 16.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2848.G:45. 29.1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:4. 17 Temmuz 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2850. G:80. 12 Kasım 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:2858.G:8. 14 Aralık 1895.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:55.G:1. 10.10.1896.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:63 G:37.

BOA. Hâriciye Siyasi. HR.SYS. D:65. G:49. 7 Mayıs 1896.

- BOA. İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi. İ.DUİT. D:145. G:62.
- BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:637 G:42. 03.Z.1316.
- BOA. Sadaret Mektubi. A.MKT.MHM. D:752 G:1. Lef:1.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:116. 22 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:81. 10 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı. Y.E.E. D:159. G:97. 16 Aralık 1894.
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet. Y.PRK.BŞK. D:41 G:18. 03.Za.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:279 G:54.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:312 G:19. 17 Ekim 1894.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:323 G:52. Lef:3. 6.L.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:1, 3.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.
- BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:338 G:100. Lef:2, 3.

B) Süreli Yayınlar

- “New Publications”, *The New York Times*, March 20, 1895.
- Badeau, John S. “The Role of the Missionary in the Near East”, *International Review of Mission*, Cilt 43, Sayı 4, October 1954, ss.397-403.
- Hamlin, Cyrus. “America’s Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio”, *The North American Review*, Cilt 163, No 478, September 1896, ss.276-281.
- Hüseynov, Mikail. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Sorununun Kabartılmasına İlişkin Propaganda ve Stereotiplerin Rolü (1894-1896)”, *İRS Miras*, Sayı:9, İlkbahar 2014, ss.36-41.

İskefiyeli, Zeynep. “Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 6 Sayı 12, Yaz 2013, ss.135-156.

İskefiyeli, Zeynep. “Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene”, *History Studies*, Cilt 5, Sayı 4, Temmuz 2013, ss.281-300.

Karaca, Taha Niyazi. “İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, ss.1-31.

“New Publications, The Armenian Atrocity of Last Year”, *The New York Times*, March 20, 1895.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 11, Belge No 34, İstanbul, 1988.

Öney, Celal. “Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması”, *History Studies*, Cilt 4, Sayı 3, Ekim 2012, ss.137-151.

Öney, Celal. “Anadolu’da Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Amerikan Misyonerlerinin Rolü”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, ss.1-26.

Şimşir, Bilal N. “Amerika’da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, 2001, ss.30-48.

Şimşir, Bilal N. “Washington’daki Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Gailesi (1887-1896)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, 2001-2002, ss.32-54.

The New York Times, April 6, 1895.

C) İnternet’te Makale

“Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)”, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ABD.pdf>. (18.07.2016).

“Misyoner Frederick Davis Greene (1863-1962) ve eşi Sarah Foster (1865-1947).”, <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=62438337&PIpi=79772906>. (26.08.2016).

Karakaş, Nuri. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-meselesi-ve-amerikali-misyonerler/>. (18.07.2016).

Umar, Afşin Burak. “*Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Etkisi*”,
http://www.academia.edu/1828727/Ermeni_Ulus%C3%A7ulu%C4%9Fun_un_Do%C4%9Fu%C5%9Funda_Amerikan_Misyonerlerinin_Etkisi.
(22.07.2016).

D) Araştırma-Tetkik Eserler

Adıgüzel, Hüseyin. *Yer Değiştirmenin 100.Yılında Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015.

Akın, Kadir. *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.

Anadol, Cemal. *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul: Bilge Karınca Yayını, 2007.

Avcı, Halil Ersin. *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Bebiroğlu, Murat. *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul: Ohan Matbaacılık, 2003.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkey and The Armenian Atrocities A Region of Terror*, Philadelphia: Hubbard Publishing Co., 1896.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians*, Iowa: Chas. B. Ayer Company, 1896.

Bozan, Oktay. *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları 1878-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Charmetant, P.F. *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895 & İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Statistik*, Çev.Mehmet Baytimur, İstanbul: Peri Yayınları, 2012.

Coursions, R.Des. *The Armenian Rebellion: Its Origin and Its Object*, London: Simpkin, Marshall & Company, 1896.

Curti, Merle. *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, USA: Transaction Books, 1988.

Çabuk, Mustafa. “1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş

- ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları”, KSÜ. SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013.
- Çelik, Nihat. “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları”, Batman Üniversitesi SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Batman, 2016.
- Damadyan, Mihran. *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz:Haluk Selvi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Erbengi, Türkan. Kutluğ, Emin. *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, İstanbul: Kuşak Ofset, 2005.
- Erdoğan, Dilşen İnce. *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları 1896*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Erickson, Edward J. *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, Çev.İbrahim Türkmen, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Eser, Feridun. *Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri*, Ankara: Yason Yayınları, 2015.
- Facts About Armenia, Sassoon As Reported By A Native*, New York: E. Scott Co., 1895.
- Filian, George H. *Armenia and Her People or The Story of Armenia by an Armenian*, American Publishing Company, 1896.
- Freeman, Edward Augustus. *The Turks in Europe*, New York: Harper & Brothers, 1877.
- Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy And The Near East Missionary Influence On American Policy 1810-1927*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Greene, Frederick Davis. Northrup, Henry Davenport (Edited by). *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, Chicago: American Oxford Publishing Co., 1896.
- Greene, Frederick Davis. *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, New York: The Knickerbocker Press, G.P.Putnam’s Sons, 1895.

- Greene, Frederick Davis. *The Wards of Christendom*, New York: National Armenian Relief Committee, 1897.
- Greene, Frederick Davis. Northrup, Henry Davenport. *Armenian Massacres or The Sword of Mohammed*, USA: Arkose Press, October 2015.
- Greene, Joseph Kingsbury. *Leavening Of The Levant*, Boston: Pilgrim Press, 1916.
- Günay, Nejla. *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ankara: UKDE Kitaplığı, 2012.
- Hamlin, Cyrus. *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Karacakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.
- Karacakaya, Recep. Özdemir, Hüseyin. (vd.) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2007.
- Karayumak, Ömer. *Ermeniler Ermeni İsyancıları Ermeni Katliamları*, Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Kieser, Hans Lukas. *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet*, Çev.Atilla Dirim, 4. Baskı, İstanbul: İletişim yayınları, 2013.
- Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.
- Makdisi, Ussama. *Faith Misplaced: The Broken Promise of U.S.-Arab Relations*, New York: Public Affairs, 2011.
- Mangaltepe, İsmail. Karacakaya, Recep. *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

- McCarthy, Justin. *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008.
- McCarthy, Justin. *The Turk In America The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010.
- McCarthy, Justin. vd., *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, Çev.Batuhan Yoğun, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Mugerditchian, Esther-Thomas. *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, Haz:Kaya Ataberk, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Norman, Charles Boswell. *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, Haz:Yavuz Ercan, Ankara: A.Ü. OTAM. Yayını, 1993.
- Öke, Mim Kemal. *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 2004.
- Öney, Celal. "II.Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü", Balıkesir Ü. SBE. (Basılmamış YLS Tezi), Balıkesir, 2010.
- Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev.Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014.
- Papazian, K.S. *Sapkın Yurtseverlik*, Çev.Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2016.
- Pehlivanlı, Hamit (Haz.) *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Van: Van Belediyesi Yayınları, 1997.
- Perinçek, Mehmet. *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Sakin, Orhan. *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- Salt, Jeremy. *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri*, Çev.Kadriye Göksel, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayını, 2015.
- Saray, Mehmet. *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2005.
- Selvi, Haluk. *Milleti Sadıkada İsyan Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

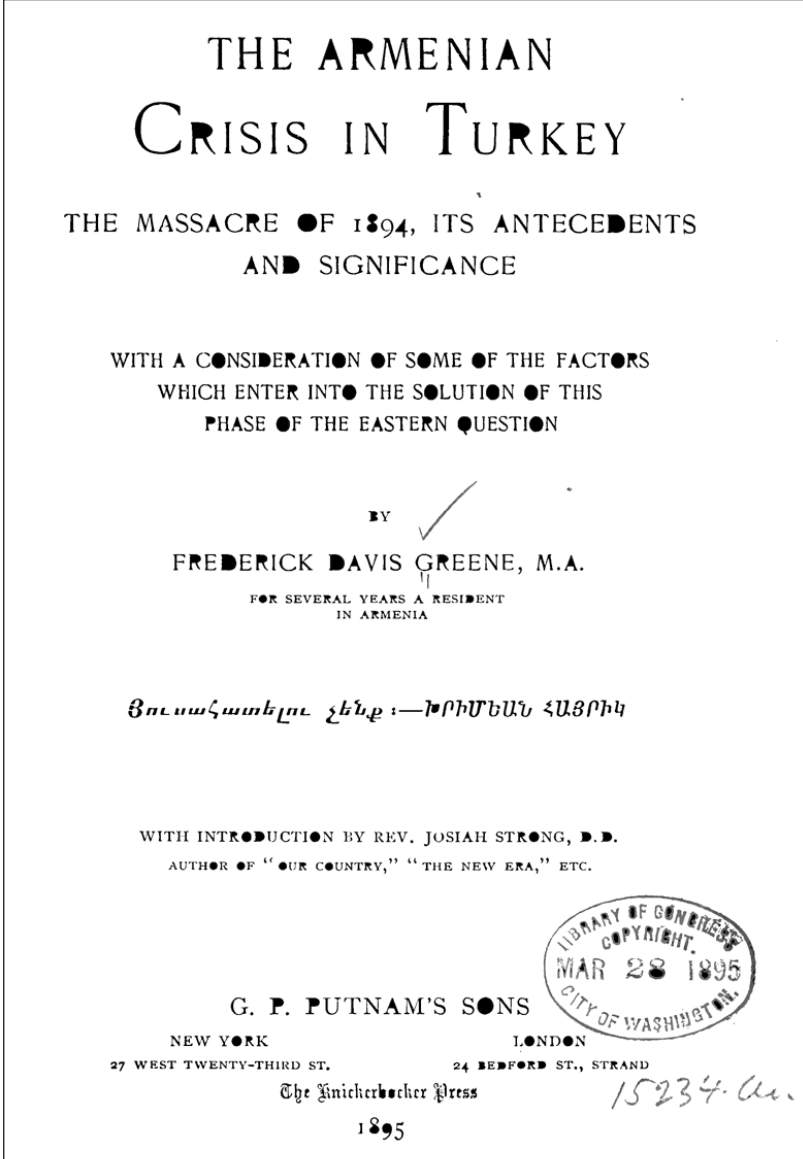

- Sertçelik, Seyit. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara: SRT Yayınları, 2015.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.Mehmet Harmancı, C.II, İstanbul: E Yayını, 2006.
- Sonyel, Salahi R. *Gizli Belgelerde Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev.Ayden Biredinç, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2.Basım, 2009.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, Çev.Ayşe Aksu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Şimşir, Bilal N. "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Ankara, 1985, ss.79-124.
- Şimşir, Bilal N. *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes 1894-1895*, Cilt II, No 338, Ankara: TTK., 1989.
- Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880*, Çev.Şinasi Şorel, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011.
- Tupper, H.Allen. *Armenia: Its Present Crisis and Past History*, New York: John Murphy & Company, 1896.
- Walther, Karine V. *Sacred Interests: The United States and the Islamic World 1821-1921*, USA: UNC Press Books, 2015.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *Amerika'da Bir Osmanlı*, Haz:Celal Emanet, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu*, Ter:Celal Emanet, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2015.
- Webb, Muhammed Alexander Russell. *The Armenian Troubles and Where The Responsibility Lies*, New York: J.J. Little Co., 1895.
- Williams, A.W., Gabriel, M. S. *Bleeding Armenia: Its History and Horrors Under The Curse of Islam*, New York: Publisher's Union, 1896.
- Yıldız, Özgür. *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2015.

EKLER:

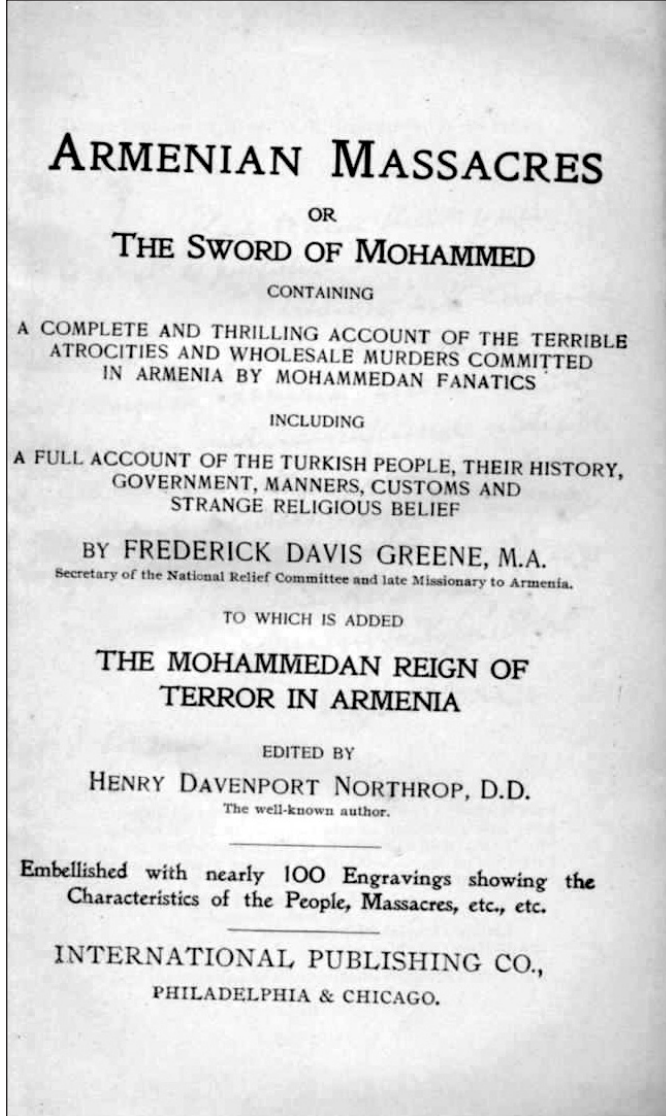
EK-1

“Misyoner Frederick Davis Greene’in *Türkiye’de Ermeni Buhranı/Krizi*” adlı eseri.

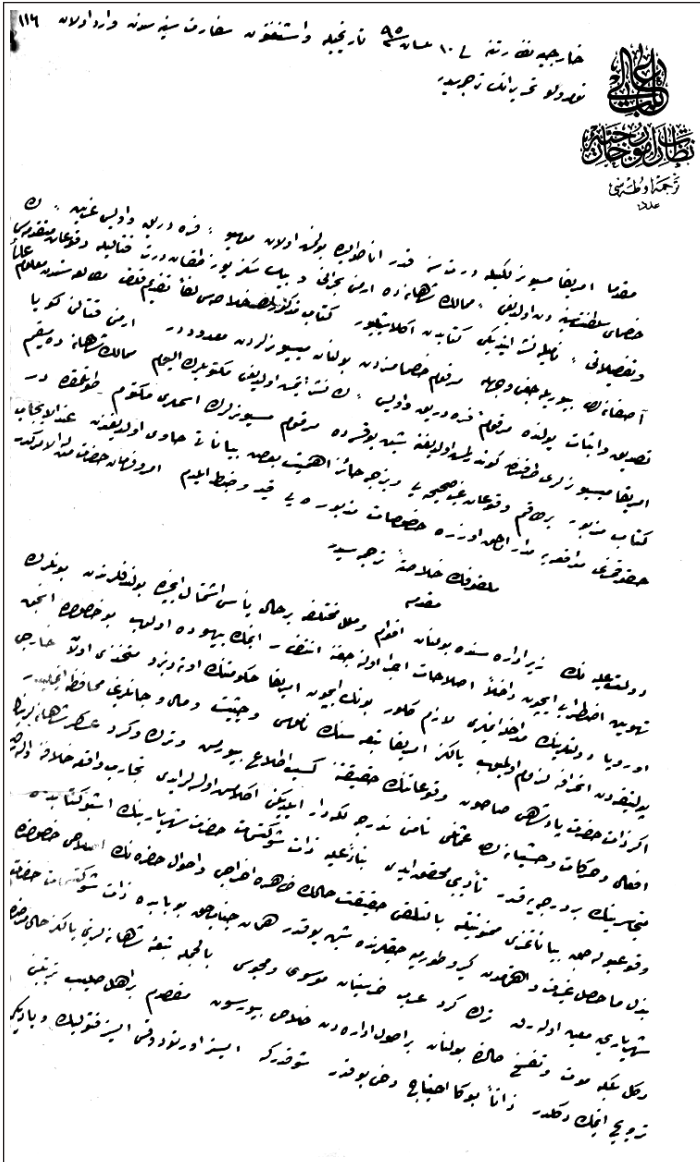
EK-2

“Misyoner Frederick Davis Greene’in *Ermeni Katliamları ya da Muhammed’in Kılıcı*” adlı eseri.

EK-3

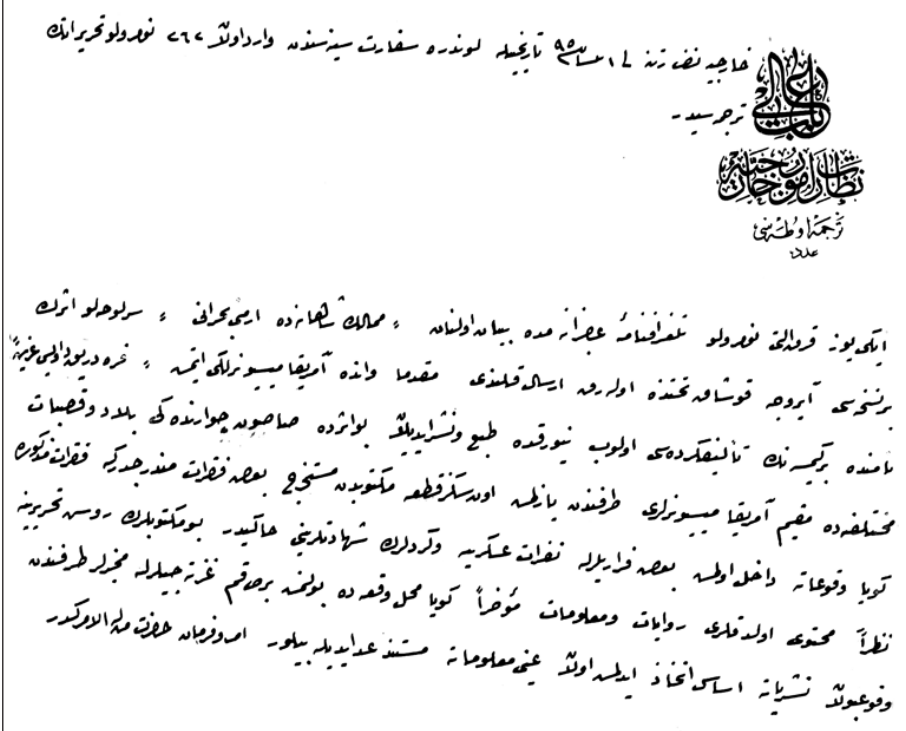
“Anadolu’da 4 sene Amerika misyonerliğinde bulunmuş olan Frederick Davis Greene’in “Memalik-i Şâhane”de Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtaliyle Vukûat-ı Mukaddimesi ve Tafsilatı” namı altında neşrettiği bedhahane kitap.”

BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât. Y.A.HUS. D:327. G:61. 14.Za.1312.

EK-4

“Memalik-i Şâhane'de Ermeni Buhranı ser levhalı eserin bir nüshası irsal kılındı.”

BOA. Yıldız Sadâret Hususî Mâruzât Y.A.HUS. D:325 G:37. Lef:3.

EK-5

“Misyoner Frederick Davis Greene (1863-1962) ve eşi Sarah Foster’ın (1865-1947) mezar taşı.”

<http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=62438337&PIpi=79772906>.
(26.08.2016).